

УДК 94(477)«1905–1914»: 316.346.2
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264569

В. О. Магась

ORCID: 0000-0001-6752-8860

Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова

Ю. Г. Корнійчук

ORCID: 0000-0002-0699-3811

Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова

Ю. І. Магась-Демидас

ORCID: 0000-0002-6113-8527

Житомирський державний університет імені Івана Франка

V. O. Mahas

Zhytomyr Military Institute named after S. P. Korolyov

Y. H. Korniiichuk

Zhytomyr Military Institute named after S. P. Korolyov

Y. I. Mahas-Demydas

Zhytomyr Ivan Franko State University

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1905–1914 рр.

*Activities of Women's Associations in Russia-governed Ukraine
in 1905–1914*

У статті розглянуто розгортання жіночого руху в підросійській Україні у 1905–1914 рр., проаналізовано різноманітні форми суспільно-політичної та економічної активності жіноцтва: громадсько-політичні організації, кооперативи, добротинні товариства та профспілки. Доведено, що в означений період зростає роль жіночих організацій у різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: жіночий рух, Союз рівноправності жінок, кооператив, професійна спілка, благодійне товариство, російська революція 1905–1907 рр.

The article studies the development of the women's movement in Russia-governed Ukraine during 1905–1914. During this period, all the necessary preconditions for the intensification of such women's socio-political activities had already been formed. Among such premises, there was the development of the revolutionary movement and democratization of public life and the proclamation of the Manifesto in 1905 that approved civil rights and permission to establish various societies.

There was an increase in the level of public consciousness of women, therefore women's involvement in labor relations became broader as well. In these conditions, the discussions regarding women's problems and the provision of suffrage

and labor rights, social protection, health care, motherhood, equal employment opportunities and wages, etc. were brought up. The authors have analyzed various forms of socio-political and economic activity of women and proved that during this period there was an increase in the role of women's organizations in various spheres of public life.

Charitable societies were one of the types of women's organizations. They assisted women in employment, demanded improvement in working conditions and wages, and proclaimed the values of health and maternity. At the same time, these organizations did not lead to the transformation in the sphere of women's labor. Another type of women's self-organization was cooperatives. The participation of women in consumer and credit cooperatives was not widespread, but there were purely women's production cooperatives (artels) in the field of agriculture and handicrafts.

During the First Russian revolution, the women's movement was politicized and differentiated by political views. Founded in 1905, the Union for Women's Equality demanded equal rights for women and men, and the introduction of universal, equal, direct secret suffrage of the Constituent Assembly. The national demands were put forward as well. At the same time, a mass trade union movement had started, and women joined trade unions equally with men. Trade unions, where women dominated, were formed in the industries with a high percentage of female workers.

Later, the tsarist government suppressed the revolutionary movement, therefore, the political struggle was curtailed. The focus of the women's movement shifted towards professional, educational, and charitable activities.

Keywords: women's movement, Union for Equality of Women, cooperatives, trade unions, charities, the Russian Revolution of 1905–1907.

Однією зі складових розвитку правової держави та громадянського суспільства в сучасній Україні є розгортання суспільно-політичної активності жіноцтва. Сучасний жіночий рух має глибоке історичне коріння як у світі загалом, та й на українських землях зокрема. Вивчення історичного досвіду дає змогу з'ясувати витoki жіночого руху як соціального явища, його особливостей у контексті минулого й екстраполювати його на канву сьогодення. Звісно, десятиліттями соціальний статус жінки істотно трансформувалася. Проте й сьогодні, як і більш, ніж сторіччя тому, трапляється, що жінку не розуміють, коли вона відстоює свої права. В Україні підвалини сучасного жіночого руху закладено ще в ХІХ ст. під впливом боротьби жінок за свої права в інших країнах. У діяльності жіночих громадських організацій початку ХХ ст. взяли активну участь представниці феміністського руху, які позиціонували себе як виразниці інтересів усіх жінок, що боролися за свої права і проти пригнобленого становища. Серед найактуальніших питань, які тоді

порушувалися, були проблеми освіти й забезпечення виборчих і трудових прав, соціального захисту, охорони здоров'я, материнства, рівних із чоловіками можливостей працевлаштування та розміру заробітної плати тощо. Сьогодні ці питання до певної міри розв'язані, проте соціально-економічний, політичний, культурний, науковий і світоглядний розвиток сучасного суспільства ставить нові виклики. Тому проблема гендерної рівності не втрачає актуальності, натомість набуває нових обрисів, посідаючи значне місце в суспільному житті, привертаючи увагу державців та науковців, громадських діячів і пересічних громадян.

Метою публікації є визначення головних особливостей громадсько-політичної активності жінок і видів самоорганізації жіноцтва у 1905–1914 рр.

На сьогодні можна виокремити низку праць, у яких прямо чи опосередковано розглядали проблему. Зокрема, дослідження історії Союзу рівноправності жінок започаткувала в радянську добу З. В. Грیشина, яка на матеріалах архівних установ охарактеризувала діяльність згаданої організації в масштабах всієї імперії. Недоліком зазначеної праці є перебільшення ролі РСДРП у розгортанні жіночого руху на початку ХХ ст. (Гришина, З. 1977). Після 1991 р. інтерес до дослідження боротьби жінок за свої права зріс. В Україні 1995 р. була видана монографія американсько-української дослідниці М. Д. Богачевської-Хомяк, яка частково торкалася громадського життя жінок Наддніпрянщини на початку ХХ ст. (Богачевська-Хомяк, М. 1995). Досліджують проблему вітчизняні дослідниці Л. В. Войтова (Войтова, Л. 2014) та О. О. Ніколаєнко (Ніколаєнко, О. 2012)¹. Остання зосереджує інтерес на громадському русі серед польських жінок підросійської України. Увага до діяльності громадських організацій жінок загалом (Меджитова, Р. 2018), та Всеросійського союзу рівноправності жінок зокрема (Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017, Минаєва, О. 2012), характерна для сучасних зарубіжних російських дослідників. Зазначеним працям властиве подолання недоліків попередньої доби та об'єктивне віддзеркалення партійно-політичних впливів на жіночий рух початку ХХ ст. Подібними тенденціями характеризується й робота сучасної білоруської дослідниці О. А. Волкової (Волкова, О. 2011). Добродійну діяльність жіночих організацій висвітлено в працях О. М. Білобровець (Білобровець, О. 2011) та Ю. Сербалюка (Сербалюк, Ю. 2015). Участь жінок у кооперативних організаціях побіжно розглянула І. Пятницькова (Пятницькова, І. 2009; Пятницькова, І. 2012).

Разом з тим, низка аспектів означеної проблеми залишається поза увагою науковців та потребують детальнішого розгляду. Зокрема, новизна дослідження полягає в характеристиці діяльності в Україні Всеросійського союзу рівноправності жінок протягом усього його існування, бо попередні дослідники

¹ Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: громадське і приватне життя. Дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2017.

обмежувалися 1905 р. Не розкритою була й регіональна специфіка діяльності Союзу жіночої рівноправності. Окрім того, на підставі неопублікованих досі джерел охарактеризовано участь жінок у кооперативному русі. Подальшого розвитку набуло вивчення профспілкової й добродійної самоорганізації жінок в окреслений період.

Джерельною базою дослідження стали матеріали центральних та обласних архівів, програмні документи громадсько-політичних організацій початку ХХ ст., публікації тогочасної преси.

При викладі матеріалу ми виходили з концепції модернізації, яка дає змогу включити феміністський рух у загальний контекст розвитку Російської імперії та розглядати його як невід'ємний елемент модернізації. Під останньою ми маємо на увазі історичні глибинні та багаторівневі перетворення політичної й соціальної систем, економіки та повсякденного життя, трансформації цінностей поведінки і стереотипів людей, спрямованих на перехід від традиційного до сучасного суспільства. На початку ХХ ст. проходила низка зрушень у державній політиці, економіці та культурі Російської імперії. Сюди ж можна віднести поширення феміністичних ідей. Якщо раніше жіноче питання зводилося переважно до освітніх вимог, то 1905 р. боротьба жінок за емансипацію набула нових рис. Модернізація пов'язана з появою нових явищ у політиці, економіці й культурі. Це, в свою чергу, сприяє соціальному розвитку, ускладненню структури суспільства, його диференціації та самоорганізації. В ході взаємодії влади з суспільством проходили основні процеси модернізації: професіоналізація, виникнення нових соціальних груп і становлення громадянського суспільства. Однією з його інституційних основ були добровільні об'єднання. Вони стали наслідком формування громадянської ідентичності різних категорій населення: інтелігенції, робітників, селянства, студентів, жінок тощо. Самоорганізація й активізм останніх стикалися з протидією абсолютистської влади Російської імперії, що було частиною консервативної гендерної політики держави.

Жіночий рух став невід'ємною частиною модернізації, позаяк жінки брали участь у різних формах громадянської активності, самоорганізації, а також були носіями нової системи особистісних та суспільних цінностей (демократизму, толерантності, ініціативності, суверенності жіночої особистості, готовності відстоювати інтереси Батьківщини тощо). Традиційні гендерні ролі зазнавали сумнівів та трансформацій, бо активістки втягувалися у політичне життя країни, добродійну, професійну й економічну діяльність. На початку ХХ ст. жінки творили нові горизонтальні зв'язки, на противагу до традиційних вертикальних. Відзначимо також, що на тлі загальних обмежень прав людини та громадянина в Російській імперії, фемінізм можна розглядати як одну зі складових визвольного руху.

Крім того, методологія дослідження спирається на принципи науковості, міждисциплінарності, системності, всебічності й історизму. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, компаративний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний. Автори дотримуються інституціонального, системного, комплексного, структурно-функціонального підходів.

Такі підходи та методи дали змогу дослідити обставини активізації суспільно-політичної діяльності жінок; проаналізувати розвиток жіночих політичних організацій в означений період; охарактеризувати активність жіноцтва в добродійних, професійних організаціях; розглянути участь жінок у кооперативному русі.

Інтенсивне виникнення жіночих організацій 1905 р. пов'язане з усією історією зародження та розвитку жіночого руху в Російській імперії, від періоду реформ 1860-х рр. Друга половина XIX ст. була етапом активного розвитку жіночого руху. В зазначений період жінки об'єдналися в переважно добродійну, просвітницьку та професійну діяльність. З розширенням доступу до освіти й економічного життя суспільства в учасниць жіночого руху зростало розуміння того, що слід боротися за громадянські та політичні права. В ході революційних подій 1905–1907 рр. жінки перейшли до рішучіших методів боротьби: петицій, мітингів, зборів, агітації (Меджитова, Р. 2018, с. 331–332). Поширення набула феміністична література¹. В перші місяці 1905 р. жіночий рух політизувався. Так, 5 березня 1905 р. листівку з вимогами скликати Установчі збори на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права та зрівняти чоловіків і жінок у правах поширила «група Одеських жінок»². 27 березня 1905 р. на засіданні Харківського товариства взаємної допомоги ухвалили резолюції про необхідність рівноправ'я та рівного доступу до освіти представників різних статей і про необхідність завершити російсько-японську війну. Крім того, Х. Д. Алчевська запропонувала зборам приєднатися до резолюції про права української мови, надрукованої в одному з номерів «Сына Отечества», однак голова вказала, що не всі ознайомилися з резолюцією й відхилила зазначену пропозицію³. Зрештою, 10 квітня 1905 р. пройшло зібрання Київського відділення Російського товариства захисту жінок⁴, яке, відхилившись від статутних зобов'язань⁵, висловило вимоги зрівняння прав чоловіків та жінок, демократичних свобод, скасування положення про посилену охорону, заміни державної поліції на громадську, припинення війни, амніс-

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1616. Арк. 110; ЦДАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1932. Арк. 342.

² ЦДАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 108 а.

³ ЦДАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1242. Арк. 5–6.

⁴ ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2223. Арк. 237.

⁵ Киевская хроника // Вольнь. 1904. № 47. С. 3.

тії політичних злочинців. Після цього засідання закритий помічник пристава, а присутні розійшлися¹.

Жіночий рух у цей час став політично неоднорідним. Оформилися ліберально-демократичний, революційний і консервативний табори. Представники перших двох узяли активну участь у формуванні Союзу рівноправності жінок (Меджитова, Р. 2018, с. 331–332).

Як відзначала М. О. Чехова: «Потреба в утворенні всеросійської жіночої організації відчувалася вже давно» (Войтова, Л. 2014, с. 105–106). Наприкінці лютого 1905 р. в Москві група громадських діячів, педагогів, службовців (М. О. Чехова, С. В. Сперанська, З. С. Мірович та ін.) розробила й опублікувала в газеті «Сын Отечества» проект політичної платформи та статуту нової громадсько-політичної організації — Всеросійського союзу рівноправності жінок (Волкова, О. 2011, с. 10).

Установчий з'їзд нової організації відбувся в Москві 6–11 травня 1905 р. На нього прибули представники 19 відділень. З'їзд переробив і затвердив статут Союзу та його платформу². В статуті головною метою новоутвореної організації визнавалося сприяння загальному політичному визволенню й зрівняння прав жінок з правами чоловіків³.

Платформа Союзу жінок вимагала скликати Установчі збори на основі загального, прямого, таємного виборчого права без різниці статі, національності, віросповідання; надати демократичні свободи; поновити в правах потерпілих за політичні та релігійні переконання; визнати національні права і права на національно-культурне самовизначення; скасувати смертну кару. Крім того, передбачалося зрівняти в політичних та громадянських правах жінок з чоловіками в усіх прошарках суспільства без обмеження прав для заміжніх жінок, а саме: зрівняти права жінок-селянок у всіх майбутніх аграрних реформах, охороняти працю жінок та їх страхувати, допускати жінок у всі сфери громадської та службової діяльності, спільно навчати на всіх ступенях, скасувати виключні закони, що принижують людську гідність жінок.

Організація базувалася на федеративних засадах, допускаючи самостійні дії місцевих відділень (Гришина, З. 1977, с. 258–259). Союз складався з гуртків і організацій, а також окремих осіб. Органами управління організацією визнавалися загальні збори делегатів, центральне, а також місцеве бюро Союзу.

¹ ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 867. Арк. 14–14 зв.

² Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. 1906. Санкт-Петербург: И. И. Ефрон. С. 159.

³ Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / Иванович В., сост. Санкт-Петербург: Б. М. Вольф, 1906. С. 233–234.

Напрями діяльності Союзу мав визначати кожен гурток окремо. До прийнятих заходів належали: теоретична розробка жіночого питання, поширення основних ідей Союзів шляхом видавничої діяльності, влаштування обговорень, шляхом сприяння тому, щоб жінки отримали рівну з чоловіками загальну та професійну освіту, сприяння поліпшенню становища робітниць та охорони праці, порушення в громадських і державних установах питання про права жінок, об'єднання діяльності жіночих професійних та інших організацій, а також сприяння виникненню нових¹.

Другий з'їзд пройшов у Москві 8–12 жовтня 1905 р. (Гришина, З. 1977, с. 259) за присутності делегатів уже від 44 відділень² (до 4000 осіб) (Дмитриев, С. 1992, с. 77). Увага його учасників зосередилася, переважно, на розширенні союзу та покращенні пропаганди жіночого рівноправ'я. Від імені Союзу жінок було зроблено заяви про необхідність включити вимоги політичних прав для жінок у платформи Союзів медичного персоналу, адвокатів, селянського, земських та міських діячів (Гришина, З. 1977, с. 259–260). На другому з'їзді, як і на установчому, були присутні національні жіночі делегації (українська, польська, білоруська, литовська тощо). І якщо на першому форумі вони обмежилися вимогами визнання національних прав та права на національно-культурне самовизначення, що дуже здивувало російських делегаток, то на другому вже висунули політичну вимогу федеративного устрою Росії (Николаенко, О. 2012, с. 68–69). Крім того, з'їзд висловився за бойкот Булігінської Думи (Гришина, З. 1977, с. 262).

Інтенсивна робота розгорнулася у провінційних осередках Союзу жінок. Так, Катеринославське відділення, яке складалося переважно з місцевої інтелігенції, робило відозви до громадськості, допомагало революціонерам, пропагувало рівноправ'я серед робітниць, його представники подавали петиції до органів міського й земського самоуправління тощо (Гришина, З. 1977, с. 261).

2 жовтня 1905 р. Харківське відділення Всеросійського союзу рівноправності жінок направило звернення до Вовчанського повітового земського зібрання Харківської губ. з проханням прийняти резолюцію про визнання жіночого виборчого права. В зверненні, зокрема, відзначалося: «Положення про губернські та повітові земські установи прирівнює жінок до неповнолітніх. Вони можуть передати свій ценз лише найближчим родичам. Жіноча правосвідомість при безперервному постійному зростанні не може більше миритися з цими обмеженнями, які створюються для жінок

¹ Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / Иванович В., сост. Санкт-Петербург: Б. М. Вольф, 1906. С. 233–234.

² Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. 1906. Санкт-Петербург: И. И. Ефрон. С. 159.

згаданим положенням» (Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017, с. 150). У грудні 1905 р. харківське відділення Союзу жінок на сторінках листівки харківського Союзу союзів висловило протест проти репресій, що набирали в місті обертів, та арешту професора М. А. Гредескула (члена Академічного союзу й активного учасника антиурядових виступів у місті)¹.

Восени 1905 р. виникла група Союзу рівноправності жінок у Полтавській губ. (Гришина, З. 1977, с. 261). Вона взяла за основу програму Всеросійської організації, однак зробила додаток з огляду на національні потреби українських жінок. Зокрема, в ньому зазначалося, що «жінка-українка, будучи частиною великомільйонного народу, позбавленого політичних прав, ... не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного поневолення народу». Далі акцентувалося на пригніченому становищі мови й народної школи після Переяславської ради та втрати політичної самостійності України, а також на денационалізації українського жіноцтва, яке пройшло через російську школу. Своїм найважливішим громадським обов'язком полтавські жінки вважали виховати молоде покоління. Загальні вимоги Всеросійського союзу рівноправності жінок було доповнено вимогами автономно-федеративного ладу за етнічно-територіальним принципом та децентралізації в управлінні державою. Союз жінок на Полтавщині мав кілька філій. Існував навіть осередок жінок-селянок, що випустили листівку до селян, у якій обстоювали вимоги надати жінкам виборчі права, наділити їх землею, навчати дівчат у школах. Полтавські гуртки теж подавали заяви. Зокрема, одна з них була подана до з'їзду вчителів Полтавщини (про потребу в підручниках українською мовою та необхідність курсів української мови, літератури й історії України), а інші три петиції було спрямовано до Київського, Харківського та Новоросійського університетів (про доцільність навчання жінок у закладах вищої освіти, про те, що слід створити кафедри української мови, літератури, етнографії й історії України, щоб лекції на цих кафедрах читали переважно українською мовою, бібліотеки зазначених навчальних закладів наповнювалися українськими книжками та періодичними виданнями, надрукованими як в Україні, так і за кордоном)². 21 грудня 1905 р. на засіданні Ради Новоросійського університету її члени розглянули звернення полтавського українського гуртка Союзу рівноправності жінок та вирішили надати згоду на створення курсів української історії, мови й літератури³.

Загалом до листопада 1905 р. відділень Союзу рівноправності жінок побільшало до 69, а загальна кількість членів сягнула 5000 осіб (Дмитриев, С. 1992, с. 77).

¹ ЦДАК України. Ф. 838. Оп. 5. Спр. 122. Арк. 1.

² Наші товариства // Нова Громада. Літературно-науковий місячник. Київ: С. А. Борисов, 1906. С. 131–133.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 10. Спр. 18043. Арк. 5 зв. — 6 зв.

Слідом за придушенням грудневого збройного повстання в російській імперії почалася хвиля репресій. Загальний спад громадської активності вплинув і на діяльність Всеросійського союзу рівноправності жінок. У цей час діяльність організації зосередилася навколо роботи Державної думи, на яку було скеровано всю увагу суспільства (Гришина, З. 1977, с. 264).

В період виборчих кампаній до Державної думи Союз рівноправності жінок систематично направляв депутатам петиції, в яких підкреслювалася необхідність закону про виборче право для жінок. Особливу увагу приділяли присутності членів Союзу на виборчих зібраннях для поширення своїх ідей (Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017, с. 150). За часів функціонування I Думи було зібрано близько 4,5 тис. підписів під петицією з вимогами жіночих політичних прав, яку передали до Трудової фракції Державної Думи (Гришина, З. 1977, с. 264). В червні 1906 р. юридична комісія Союзу передала в Думу проект закону про рівноправ'я жінок. Проект обговорювали в парламенті, його направили до комісії, але I Думу розпустили (Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017, с. 151).

Третій з'їзд Союзу рівноправності жінок відбувся 21–24 травня 1906 р. Він продемонстрував, що під впливом репресій та в зв'язку зі згасанням революційного руху організація поступово занепадала. За свідченням його Центрального Бюро, в його складі перебувало 8 тис. осіб. Але ці дані радше відзеркалювали пік розвитку Союзу на межі 1905–1906 рр. і не відповідали становищу наприкінці травня 1906 р., про що можна було зробити висновок зі звітів делегатів. Разом з тим, Союз і надалі працював на основі попередньої програми, хоча на з'їзді лунали голоси за зміну програми і пристосування до нових умов. Натомість деякі провінційні делегатки (зокрема з Києва) наполягали, щоб на місцях Союз тримався саме завдяки політичній складовій своєї платформи. Члени ЦБ (особливо М. О. Чехова) також відстоювали непорушність політичної платформи. Останнє і стало вирішальним фактором при голосуванні, яке залишило попередню програму в силі (Гришина, З. 1977, с. 266–267). В ході з'їзду 73 його делегатки підписали вітальний адрес до відомої революціонерки В. М. Фігнер. У ньому, зокрема, зазначалося, що до боротьби за визволення Батьківщини долучилися жінки з усіх куточків Російської імперії. 1908 р. зазначений адрес знайшли жандармські органи в речах В. М. Фігнер, які зберігались у її племінниці, та поклали в основу для підозрювання підписанток (зокрема з українських губерній імперії) у ненадійності в міжреволюційну добу¹.

27 травня 1906 р. на засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету розглянули петицію Харківського та Полтавського союзів рівноправності жінок та групи студентів-чернігівців про необхідність

¹ ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2159. Арк. 171–171 зв.; ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2658. Арк. 356–356 зв.

утворити кафедри української мови, літератури й етнографії, а також історії України з українською мовою викладання. У резолюції, зокрема, зазначалося, що професори та викладачі кафедри неодноразово присвячували названим предметам окремі курси. Факультет зобов'язувався продовжувати цю традицію. Натомість, у проханні відкрити кафедри було відмовлено з огляду на брак коштів та відповідних фахівців¹.

В передвиборчу кампанію до II Державної Думи Союз жінок діяв активніше, бо мав попередній досвід. Його місцеві відділення зібрали в 122 містах Російської імперії понад 16 тис. підписів з вимогами надати жінкам виборчі права. В підписних листах містилися підписи як жінок з освічених прошарків, так і робітниць та селянок. Для збору зазначених підписів Союз жінок розіслав понад 3000 листів на 1037 адрес. Петицію, котру склали члени організації, було перекладено українською, польською, литовською, німецькою та іншими мовами. Підписи були отримані з усіх губерній підросійської України, окрім Таврійської. Польські жінки додатково створили власну петицію й зібрали кілька тисяч підписів. Допомогу жінкам у регіонах надавали місцеві газети. Інколи вони друкували підписні листи й оголошували збір підписів через свою редакцію. Петицію та підписні листи було передано депутатам Державної Думи. Останню, так само як і першу, розпустили після кількох місяців роботи, так і не розглянувши на її засіданнях жіноче питання. Ще одним важливим напрямом роботи Союзу рівноправності жінок у цей час стало регулярне відрядження доповідачів та агітаторів у провінцію й у село (Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017, с. 151–152).

Представники Союзу надсилали делегатів на Копенгагенський конгрес Міжнародного жіночого союзу виборчих прав (серпень 1906 р.) та на конгрес Міжнародного союзу жінок у Голландію (1908 р.) (Гришина, З. 1977, с. 267–269).

Після третьочервневого перевороту організації вдалося ще деякий час проіснувати завдяки видавничій роботі. 1907 р. почав виходити журнал «Союз женщин» за редакцією М. О. Чехової, який створили члени Союзу рівноправності жінок. Поруч із традиційними темами жіночого рівноправ'я в сімейно-шлюбній, освітній та професійних сферах, вони розробляли питання політичного рівноправ'я (Войтова, Л. 2014, с. 110–111). 1907 р. з червня вийшло п'ять номерів журналу, а 1908 р. — 11 номерів. Журнал планувався як щомісячний, але через брак коштів інколи виходили здвоєні номери. На наступний рік теж було оголошено передплату, проте журнал так і не вийшов через фінансові проблеми (Минаєва, О. 2012, с. 89). В останній рік існування Союзу діяльність його центральних та провінційних осередків мало простежувалась. У квітні 1908 р. в Москві пройшла конферен-

¹ Вартовий П. З українського життя // Нова Громада. Літературно-науковий місячник. № 11. 1906. С. 117–118.

ція московських і петербурзьких членів організації. На ній М. О. Чехова повідомила, що, за її підрахунками, заснованими на анкетному дослідженні, в 23 провінційних містах імперії, а також Москві й Петербурзі, налічувалося 1500 осіб, які дали вважали себе членами Всеросійського союзу рівноправності жінок. Провінційні відділення висловилися проти їх легалізації задля збереження опозиційності й політичної платформи. Натомість конференція вирішила надати право місцевим відділенням Союзу легалізуватися повністю чи частково, якщо це сприятиме роботі. Зв'язок із провінцією передбачалося підтримувати як через московське, так і через петербурзьке відділення Союзу. Таким чином, у першій половині 1908 р. ще діяли провінційні відділення організації, а на центральному рівні робилися спроби активізувати діяльність Союзу.

10–16 грудня 1908 р. в Петербурзі відбувся перший Всеросійський жіночий з'їзд, який скликало Російське жіноче взаємоблагодійне товариство. Діяльність Союзу рівноправності жінок на ньому не отримала належного розголосу, оскільки МВС, затверджуючи програму з'їзду, заборонило згадувати про жіночий політичний рух та відповідні організації як на території Російської імперії, так і за кордоном. Цього самого місяця керівництво Союзу рівноправності жінок було введено до складу Російської ліги рівноправності жінок. Зазначена організація мала свою програму та завдання. В ній члени Союзу жінок діяли далі. Натомість сам Союз повністю припинив функціонування в грудні 1908 р. (Гришина, З. 1977, с. 269).

Отже, Всеросійський союз рівноправності жінок проіснував понад три роки й за цей час йому вдалося порушити й популяризувати питання жіночого рівноправ'я. Разом з тим, навіть у період найбільших переслідувань Союз не відмовився від політичної складової програми, а протягом 1906–1908 рр. зберіг опозиційність і активно взаємодіяв із соціалістичними та ліберальними опозиційними партіями, намагаючись провести необхідне для зрівняння чоловіків і жінок законодавство через Державну думу.

Крім політичних організацій, жінки брали активну участь в інших об'єднаннях: добродійних, кооперативних, професійних. Це була діяльність як поряд із чоловіками, так і окремо — в суто жіночих організаціях.

Потреба в таких об'єднаннях зумовлювалася законодавчою неврегульованістю жіночої праці, соціальною незахищеністю робітниць (поганими умовами праці, відсутністю соціального страхування, нижчою, ніж у чоловіків, заробітною платою). Спроби влади регламентувати окремі аспекти праці жінок були невдалими. Зокрема, в червні 1885 р. було ухвалено закон «Про заборону нічної праці неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах», у червні 1886 р. — «Правила про відносини фабрикатнів і робітників», а іще через рік — закон про тривалість та розподіл робочого часу. Ці нормативно-правові акти не повністю захищали права робітників,

адже були компромісом між урядом і роботодавцями, які чинили спротив скороченню тривалості робочого дня (Куприянова, Л. 1999).

Проблема посилювалася зі зростанням кількості жінок-робітниць. Згідно з переписом 1897 р. частка жінок становила 17% від загальної кількості працівників, зокрема, 10,6% — у сільському господарстві, 12,3% — у фабрично-заводській та гірничій промисловості, 8,7% — в адміністративних установах, вільних професіях, 15,8%. — у торгівлі й транспорті, найбільше — 53,9% — становили прислуга, поденниці й особи, які вели приватну діяльність (Смоляр, Л. 1998, с. 45). У 1901–1913 рр. робітниць побільшало на 81%, тоді як робітників — на 30%. До галузей, де найбільше залучалися жінки, належали харчова та легка промисловість, найменше жінок працювало у важкій і кам'яновугільній галузях (Смоляр, Л. 1998, с. 52).

Загалом жінки менш активно, ніж чоловіки, брали участь у професійних та виробничих організаціях. Це зумовлювалося не лише їх слабшим залученням до найманої праці, а й тодішньою соціальною роллю жінки як домогосподарки та подвійним навантаженням працівниці, обтяженої після роботи хатніми обов'язками (Марик, С. 2019).

Одним із видів організацій, куди долучалося жіноцтво, були кооперативи. У кредитних і споживчих кооперативах жінок було мало. Часом їх наймали як службовців та працівників у товариствах: за однакових умов праці жінки та неповнолітні отримували меншу зарплату, ніж дорослі чоловіки. Разом із тим, у кооперативах добре ставилися до працівниць, їм могли надавати житло й матеріальну допомогу в разі потреби¹. Загалом, серед членів кооперативних товариств жінки становили від 1–3% (Пятницькова, І. 2012, с. 221). Проте траплялися випадки створення суто жіночих кооперативів для захисту професійних інтересів.

Так, іще 1898 р. в Бердичеві було створено артіль білошвейок. Завдяки кооперативу працівницям вдалося скоротити робочий день із 18 до 11 год. та підвищити продуктивність праці втричі. Відомо, що 70 жінок Миколаєва, які працювали в трюмах пароплавів, об'єдналися для взаємної підтримки й заснували спільний капітал.

Поширеними були артілі швачок і вишивальниць. Створення таких кооперативів допомагало уникнути зловживань посередників при закупівлі матеріалів та збуті продукції. Зокрема, 1909 р. утворилися спілки швачок у Харкові, Балтському та Ямпільському повітах Подільської губ. (Смоляр, Л. 1998, с. 149). Кустарна артіль під назвою «Наша користь» у с. Клембівці Ямпільського повіту славилася полотном і вишивками за межами губернії, її виробу були переможцями виставки у Петербурзі².

¹ Пятницькова І. Роль кооперації в житті населення півдня України наприкінці XIX — на початку XX ст. Автореф. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2010. С. 11.

² Трудовая артель кустарей в с. Клембовке Ямпільского уезда // Экономическая жизнь Подольи. 1914. № 10. С. 45.

В умовах реакції кооперативні організації діяли легально й залишалися засобом захисту соціально-економічних інтересів. Так, улітку 1911 р. було відкрито Зозівську кустарну артіль (Липовецький повіт на Київщині). Вона спеціалізувалася на виготовленні вишивок, килимів, ткацьких виробів. Для відкриття кооперативу місцева землевласниця Ю. Гудим-Левкович пожертвувала 5000 руб. Вступна плата становила 1 руб., а членський внесок дорівнював 3 руб.¹

У жовтні 1911 р. утворилося Паньківецько-Лисанівецьке товариство (Летичівський повіт Подільської губ.). Прикметно, що це була не професійна артіль, а жіноче універсальне сільськогосподарське товариство. До його складу входило понад 60 учасниць на чолі з дружиною священника².

На півдні України також функціонували суто жіночі кооперативи: наприклад, ремісниче і споживче товариство «Співдружність російських модисток» в Одесі (Пятницькова, І. 2012, с. 221).

Крім кооперативів, на українських землях поширилися добродійні жіночі товариства, покликані вести просвітницьку діяльність і надавати матеріальну допомогу жінкам, що її потребували, сприяли працевлаштуванню, організували дитячі садки та притулки для малолітніх дітей. Наприклад, таке благодійне товариство діяло при Києво-Солом'янській Покровській церкві (Сербалюк, Ю. 2015, с. 168).

У квітні 1907 р. польські жінки створили в Житомирі «Товариство католицької жіночої прислуги в ім'я Св. Гіти». Завданням організації було, з одного боку, поліпшувати ставлення християнської жіночої прислуги до господарів, поглиблювати у служниць побожність, скромність, сумлінність при виконанні обов'язків, а з іншого — допомагати їм під час хвороби й у разі втрати роботи. Для цього діяли бюро з працевлаштування та притулки, де тимчасово могли жити хворі чи безробітні жінки. Ще одним проявом турботи про захист прав служниць було те, що товариство сприяло в одержанні недоплаченої нагороди та нагороджувало прислугу за довголітню службу на одному місці.

У травні того самого року в Житомирі утворилося жіноче католицьке товариство «Дзвигня». Воно, відповідно до статуту, мало право проводити просвітницькі курси, відкривати читальні й бібліотеки, підвищувати професійний рівень своїх працівниць. Окрім просвітницької діяльності були й соціально-економічні завдання: сприяти жінкам у пошуках роботи, створювати кооперативи, майстерні, надавати матеріальну допомогу тим, хто її потребує (Білобровець, О. 2011, с. 17).

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Ч. 7. Арк. 901, 904, 905, 906; Державний архів Київської області. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 444. Арк. 12, 19, 23, 37; Местная жизнь. Кооперация // Газета. 1911. № 12. С. 14.

² Державний архів Хмельницької області. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–1 зв.

В інших регіонах теж діяли подібні організації. Наприклад, у Києві 1907 р. виникло благодійно-просвітницьке *Kolo kobiet polskich Kijowa*¹. Наступного року в Кам'янці-Подільському утворилося Товариство католичок «Праця». Його члени організували в місті кравецьку школу для 40 дівчаток католицького віросповідання, збирали кошти на відкриття притулку й садочка, а очільниця товариства М. Дунін-Борковська організувала виставку виробів народних промислів, зібрану в заможних домівках Поділля та Бессарабії, що включала 350 експонатів².

Такі організації були не лише польськими. Зокрема, 1906 р. у Києві було утворено Товариство взаємної допомоги жінок, які працюють, організаторками якого були польки, українки та росіянки. Товариство влаштувало юридичну консультацію, дитячий садок, комерційні курси, дбало про покращення матеріального становища своїх членів³.

Доброчинні товариства для жінок стали прототипами професійних спілок: перші почали виникати раніше, ніж другі, та були дозволені законодавством. Діяльність таких товариств виходила за межі благодійності, надаючи просвітницьку, правозахисну, організаційну допомогу. Разом з тим, на думку О. Ніколаєнко, провідником перетворень жіночої праці вони все ж не стали⁴.

Револьюційні події 1905 р. активізували робітничий рух, зокрема серед жіноцтва. Боротьба працівників за свої права набула нової якості в результаті легалізації у березні 1906 р. професійних спілок⁵. Проте створення останніх почалось і раніше — після проголошення Маніфестом 17 жовтня 1905 р. громадянських свобод. Профспілки виникали в різних галузях економіки, зокрема й тих, де мав місце значний відсоток жіночої праці. Зокрема, жінки переважали у спілках шваль, швачок, капелюшниць, прасувальниць. У Катеринославі в товариствах тютюнового й гільзового виробництва, пральників і фарбників більшість також становили жінки. У Херсоні діяла профспілка кравчинь.

Згорання революції 1907 р. негативно позначилося на профспілковому русі: товариства закривалися, активістів заарештовували. Відповідно до зменшення кількості профспілок участь у них жінок також скоротилася. Наприклад, 1910 р. в Харкові серед членів профспілки кондитерів жін-

¹ Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянини в другій половині XIX — на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2017. С. 244.

² Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянини в другій половині XIX — на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2017. С. 261.

³ Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянини в другій половині XIX — на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2017. С. 257.

⁴ Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянини в другій половині XIX — на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2017. С. 364.

⁵ О временных правилах об обществах и союзах. Именной высочайший указ, данный Сенату. 1909 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXXVI. Отделение I. СПб. С. 201–207.

ки становили 15%, а в профспілці торгових робітників — 5%. До правління цих спілок жінки не входили взагалі (Смоляр, Л. 1998, с. 232).

Таким чином, 1905–1914 рр. у підросійській Україні постають як період наростання впливу фемінізму на суспільні настрої та об'єднання жіноцтва, що було зумовлено наслідками модернізації в Російській імперії. Зокрема, зростав рівень залучення жінок до трудових відносин, що загострювало проблеми працевлаштування, умов і оплати праці, соціального забезпечення працівниць. Назривала потреба змінити соціальний статус жінки, визнати її як самостійний суб'єкт суспільних відносин, рівноправної, поряд із чоловіками, участі в економічному, політичному, культурному житті. Гострішала проблема розширення доступу жінок до освіти й політичних прав. У цей час жіноцтво втягнулось у загальноімперський визвольний рух і створило свою громадсько-політичну організацію — Всеросійський союз рівноправності жінок. Питання рівноправності, яке порушили феміністки, котрі входили до зазначеної організації, стосувалось усіх сфер життя, а не лише боротьби за виборчі права. Вони прагнули змінити гендерні стандарти, які існували в суспільстві. Новим явищем також стала участь жінок у профспілках та кооперативах, що було викликано нагальною необхідністю покращити умови жіночої праці та захисту соціально-економічних прав жінок. Діяли далі добродійні об'єднання, які вели просвітницьку діяльність, допомагали жінкам у працевлаштуванні та захисті трудових прав, культивуючи взаємну підтримку й опору на власні сили. Загалом, жіночий рух підросійської України в досліджуваний період відзначався різноманітністю організацій, які вирішували політичні, соціальні, національні, просвітницькі, економічні та інші завдання. Відзначимо також, що до діяльності жіночих громадських та економічних об'єднань долучалися найбільш активні, ініціативні та свідомі жінки, відчуваючи свій громадянський обов'язок.

Айвазова, С. 1998. *Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки полит. теории и истории*. Докум. материалы. Москва: РИК Русанова.

Банникова, Н. & Миняшев, В. 2017. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905–1907 годах. *Самарский научный вестник*. Т. 6. № 2 (19), 149–152.

Білобровець, О. 2011. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. *Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Житомир. С. 14–18.

Богачевська-Хомяк, М. 1995. *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939*. Київ: Либідь.

Войтова, Л. 2014. Женское движение в борьбе за равенство гражданских прав (конец XIX — начало XX столетия). *Научный взгляд*. Т. 6. № 7. С. 102–113.

Волкова, О. 2011. Деятельность женских политических организаций Санкт-Петербурга в годы Первой российской революции. *Вестник Палесскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук.* № 1. С. 8–12.

Гришина, З. 1977. Союз равноправности женщин (1905–1908 гг.). *Проблемы истории СССР.* Вып. VI. С. 255–272.

Дмитриев, С. 1992. *Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906.* Москва: Молодая гвардия.

Куприянова Л. «Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX — начале XX вв. *История предпринимательства в России.* Кн. 2. Вторая половина XIX — начало XX века. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 343–337.

Марик, С. 2019. *Большевики и феминистки: сотрудничество и конфликты.* [Online]. Available at: <https://cutt.ly/sLS7LKl> [Дата звернення: 5.07.2020]

Меджитова, Р. 2018. Становление и основные этапы развития женского движения в Российской империи. *Реализация компетентностного подхода в системе профессионального образования педагога.* Материалы V Всероссийской научно-практической конференции. Симферополь: Ариал. С. 330–333.

Минаева, О. 2012. Журнал «Союз женщин» в борьбе за женское равноправие в России (1907–1908). *Вестник Московского университета.* Серия 10: Журналистика. № 5. С. 86–96.

Николаенко, О. 2012. Сравнительный анализ русского и польского женского движения во второй половине XIX — начале XX вв.: историографический обзор. *Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego.* № 2 (3). С. 55–70.

Пятницькова, І. 2012. Участь населення Півдня України у кооперативному русі на початку XX ст. *Гуржівські історичні читання.* Вип. 5. С. 220–222.

Сербалюк, Ю. 2015. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX — на початку XX ст. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія: Соціально-педагогічна. Вип. 24. С. 163–173.

Ayvazova, S. 1998. *Russkie zhenshchiny v labirinte ravnopraviya: Ocherki polit. teorii i istorii [Russian Women in the Labyrinth of Equality: Essays of Political Theory and History].* Dokum. materialy. Moskva: RIK Rusanova. [in Russian].

Bannikova, N. & Minyashv, V. 2017. Vserossiyskiy soyuz ravnopraviya zhenshchin v borbe za vseobshchee izbiratelnoe pravo v 1905–1907 godakh [The All-Russian Union of Equality of Women in the Struggle for Universal Suffrage in 1905–1907]. *Samarskiy nauchnyy vestnik.* 2017. T. 6. № 2 (19), 149–152. [in Russian].

Bilobrovets, O. 2011. Diialnist polskykh blahodiinykh orhanizatsii na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsy XIX — na pochatku XX st. [Activities of Polish Charitable Organizations in the Right Bank Ukraine in the Late Nineteenth — Early Twentieth Century]. *Materialy IV Volynskoi mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 10-richchiu zasnovannia istorychnoho fakultetu Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka.* Zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr. 2011. S. 14–18. [in Ukrainian].

Bohachevska-Khomiak, M. 1995. *Bilym po bilomu: Zhinky v hromadskom zhytti Ukrainy, 1884–1939 [White on White: Women in the Public Life of Ukraine, 1884–1939].* Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Voytova, L. 2014. Zhenskoe dvizhenie v borbe za ravenstvo grazhdanskikh prav (konets XIX — nachalo XX stoletiya) [Women's Movement in the Struggle for Equality of Civil Rights (Late Nineteenth — Early Twentieth Century)]. *Naukovyi ohliad.* T. 6. № 7. S. 102–113. [in Russian].

Volkova, O. 2011. Deyatel'nost zhenskikh politicheskikh organizatsiy Sankt-Peterburga v gody Pervoy rossiysskoy revolyutsii [Activity of Women's Political Organizations in St. Petersburg during the First Russian Revolution]. *Vesnik Paleskaga dzyarzhavnaga universiteta. Serya gramadskikh i gumanitarnykh navuk.* № 1. S. 8–12. [in Russian].

Grishina, Z. 1977. Soyuz ravnopravnosti zhenshchin (1905–1908 gg.) [Women's Equality Union (1905–1908)]. *Problemy istorii SSSR.* Vyp. VI. S. 255–272. [in Russian].

Dmitriev, S. 1992. *Soyuz soyuzov i professionalno-politicheskie soyuzy v Rossii 1905–1906 [Union of Unions and Professional-Political Unions in Russia 1905–1906]*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].

Kupriyanova, L. «Rabochiy vopros» v Rossii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX vv. [«Labour Question» in Russia in the Second Half of the Nineteenth — Early Twentieth Centuries]. *Istorija predprinimatel'stva v Rossii.* Kn. 2. Vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka. Moskva: ROSSPJeN, 1999. S. 343–337. [in Russian].

Marik, S. 2019. *Bolsheviki i feministki: sotrudnichestvo i konflikty [Bolsheviks and Feminists: Cooperation and Conflicts]*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/sLS7LKi> [Accessed: 5.07.2020]. [in Russian].

Medzhitova, R. 2018. Stanovlenie i osnovnye etapy razvitiya zhenskogo dvizheniya v Rossiyskoy imperii [Formation and Main Development Stages of the Women's Movement in the Russian Empire]. *Realizatsiya kompetentnostnogo podkhoda v sisteme professionalnogo obrazovaniya pedagoga. Materialy V Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii.* Simferopol: Arial. S. 330–333. [in Russian].

Minaeva, O. 2012. Zhurnal «Soyuz zhenshchin» v borbe za zhenskoe ravnopravie v Rossii (1907–1908) [The Magazine «Union of Women» in the Struggle for Women's Equality in Russia (1907–1908)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10: Zhurnalistika.* № 5. S. 86–96. [in Russian].

Nikolaenko, O. 2012. Sravnitel'nyy analiz russkogo i polskogo zhenskogo dvizheniya vo vtoroy polovine XIX — nachale XX vv.: istoriograficheskiy obzor [Comparative Analysis of the Russian and Polish Women's Movement in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries: a Historiographic Review]. *Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego.* № 2 (3). S. 55–70. [in Russian].

Piatnytskova, I. 2012. Uchast naselennia Pivdnia Ukrainy u kooperatyvnomu rusi na pochatku XX st. [Participation of the Population of the South of Ukraine in the Cooperative Movement in the Early Twentieth Century]. *Hurzhiivski istorychni chytannia.* Vyp. 5. S. 220–222. [in Ukrainian].

Serbaliuk, Yu. 2015. Blahodiini orhanizatsii ta yikh rol v zdiisnenni sotsialnoi opiky v XI — na pochatku XX st. [Charitable Organizations and Their Role in the Implementation of Social Care in the Nineteenth — Early Twentieth Century]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho un iversytetu imeni Ivana Ohienka.* Seriya: Sotsialno-pedahohichna. Vyp. 24. S. 163–173. [in Ukrainian].